

УДК 32.019.5(497.1)"192"
32.019.5(497.2)"192"

ОРГАНИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ ПРОПАГАНДЕ НА БАЛКАНУ ТОКОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА ХХ ВЕКА Анализа случаја Југославије и Бугарске

Мр Бојан СИМИЋ
Институт за новију историју Србије
Scuola Normale Superiore Pisa

АПСТРАКТ: У раду је направљена анализа организације државне пропаганде у Југославији и Бугарској током тридесетих година двадесетог века. Посебна пажња је посвећена централним установама које су пропаганду осмишљавале и спроводиле. Рад је написан на основу извора и литературе из обе посматране државе.

Кључне речи: Југославија, Бугарска, Балкан, државна пропаганда, Централни Прес биро

Двадесети век је време широког развоја средстава за масовну комуникацију. Током тог периода број медија се увећавао а њихове могућности шириле. У исто време пропагандисти су развили пропаганду¹ у облик „фине уметности”. У току Првог светског рата, националне владе почеле су по први пут да широко користе пропагандну машинерију за своје ратне циљеве. Још је чувени историчар Ерик Кар (Eric Carr) записао да је „победа из 1918. године остварена вештом комбинацијом војне снаге, економске моћи и пропаганде”.² Након тога неке државе су своја пропагандна министарства, која

¹ До сада у науци постоји велики број дефиниција термина пропаганда. Давид Велч (David Welch) хронолошки наводи и образлаже десетине постојећих дефиниција. Оно што по овом аутору представља пропаганду је „намерни покушај да се утиче на јавно мњење путем емитовања идеја и вредности из одређене намере, без коришћења насиља и мита”. N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *Propaganda and Mass Persuasion, A historical Encyclopedia, 1500 to present*, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2003, pp. 317–323.

² E. Carr, *Propaganda in International politics*, Oxford, 1939, pp. 11–12.

су функционисала током рата и укинуле (у Великој Британији то је учињено услед „здрог несллагања са сваком формом владине пропаганде“).³ Прави преокрет далекосежних размера наступио је формирањем Министарства за народно просвећење и пропаганду (Reichministerium für Volksaufklärung und Propaganda) у Немачкој 1933. године. Ново министарство требало је да усклађује политичку вољу грађана са циљевима нацистичке државе. Ова организација почела је са 350 запослених али се тај број убрзо попео на хиљаду.⁴ На челу министарства био је Јозеф Гебелс, човек чије ће име постати нека врста синонима за пропаганду. Сличан пример следила је и фашистичка Италија, која је већ 1935. основала слично министарство.⁵ Занимљиво је да је италијанско Министарство за штампу и пропаганду у току 1937. године променило име у Министарство за народну културу што је више било везано за покушај прикривања праве делатности него ли за промену усмерења ове установе. Остале европске државе под утицајем ових промена, инспирисане или уплашене од њих, почеле су да оснивају сличне институције или да проширују овлашћења већ постојећим. Пропаганда у земљи и она према иностранству постала је једна од главних преокупација за већину европских држава. Пропагандни напори, као и буџети за пропагандне потребе, повећавали су се како се ближио неминовни сукоб који ће кулминирати отпочињањем Другог светског рата.

Већина држава Балканског полуострва се током тридесетих година налазила под немачким политичким и економским притиском. С једне стране стајала је опасност од прекрајања граница утврђених мировним уговорима, а са друге примамљива понуда економске сарадње која је доносила сигурност пласмана њихових, пре свега пољопривредних производа.⁶ Притисак Италије, нарочито на Југославију био је можда и већи а опасност реалнија.⁷

³ N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *n. d.*, str. 251.

⁴ О организацији пропаганде у нацистичкој Немачкој опширније видети: D. Welch, *The Third Reich, Politics and Propaganda*, London, New York, 1993; Z. A. B. Zeman, *Nazi propaganda*, Oxford, New York, London, 1973; R. G. Reuth, *Goebbels*, New York, San Diego, London, 1993; N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *n. d.*, str. 353–355.

⁵ О организацији пропаганде у Италији тога доба више видети: D. Thompson, *State control in Fascist Italy*, Manchester and New York, 1991; Manuela A. Williams, *Mussolini's Propaganda Abroad*, New York, 2006. Занимљиво је напоменути да је тадашњи дописник Централног пресбириоа из Рима, чувени писац Милош Црњански тврдио да је стварање италијанског министарства договорено приликом Гебелсове посете у мају 1933. Архив Србије и Црне Горе, Фонд Централног пресбириоа (у даљем тексту АСЦГ, 38), фасцикла 141, Извештај од 13. јуна 1938. године.

⁶ Економска сарадња балканских земаља са Немачком обављала се углавном путем клиринга што је представљало начин вођења спољне трговине без трансфера стране валуте. На примеру Југославије и Немачке поступак је изгледао овако: југословенски увозник немачких добара плаћао је динарску противвредност дужних рајхсмарка Народной банци Југославије. Немачки увозник југословенских добара је, с друге стране, плаћао у рајхсмаркама противвредност дужних динара немачкој банци. Из тих фондова је југословенска банка у динарима плаћала своје а немачка банка у рајхсмаркама своје извознике.

⁷ О односима великих сила према балканским државама више видети: Z. Avramovski, *Politika velikih sila na Balkanu (1933–1939)*, *Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Beograd,

Пре него што почнемо поређење Југославије и Бугарске у периоду тридесетих година двадесетог века треба истаћи неке битне чињенице. Пре свега треба имати у виду да је Бугарска у овом временском периоду била и територијално и по броју становника мања држава од Краљевине Југославије. Однос становника био је у милионима 14 : 6 док је и територијално та разлика била слична (247.542 км² према 103.429 км²).⁸ Постојале су и друге разлике на које ћемо према потреби указивати у даљем тексту.

Југославија и Бугарска биле су државе које су формално имале парламентарне системе, али је моћ народног представништва била битно нарушена претежним утицајем извршне власти и круне. Владе нису зависиле од воље народа већ од воље владара, што је читав модел удаљавало од раније демократске праксе у поменутих земљама. Слабљењем стега диктатуре након смрти краља Александра Карађорђевића у Југославији је дошло до буђења партијског живота али не и до успостављања правог парламентаризма.⁹ Донекле слично а по много чему мање демократско било је стање у Бугарској. Након државног удара 1934. године, којим су укинуте партије и парламентарни систем, дошло је до поновног успостављања парламентаризма али уз знатна ограничења. Влада Георгија Кјосеиванова (Георги Кјосеиванов), уз подршку цара Бориса, повела је земљу путем „беспартизма“, што је значило спречавање деловања ранијих политичких партија.¹⁰

И поред свега наведеног избори су спровођени, грађани су на тим изборима гласали, а то је повлачило за собом потребу да се на народ утиче, да се његова воља усмерава у правцу у којем је тадашња владајућа гарнитура желела. Према Уставу из 1931, важећем до Другог светског рата, бирачко право у Краљевини Југославији имали су њени држављани мушког пола који су навршили двадесет једну годину живота. Бирачког права били су лишени активни официри и војници, осуђеници на затворске казне и губитак грађанског права, као и особе које су биле под старатељством. Биран је могао бити онај држављанин који је напунио тридесет година за Народну скупштину, односно четрдесет за Сенат Краљевине Југославије. Гласање је било јавно, што је врло ограничавало слободу опредељења. Ово се може сматрати кораком уназад јер је у парламентарном периоду до 1929. гласање за народно представништво било тајно. Као извесни меру демократизације у Бугарској можемо сматрати и давање гласачког права одређеном

1973, 411–439; Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, София, 1993.

⁸ Током 1940. године, пре уласка Бугарске у Други светски рат, она је од Румуније добила област Јужне Добруце, 7.565 км², тако да је њена укупна територија тада износила 110.994 км². На подацима захваљујемо колеги др Христу Салджијеву.

⁹ Више о томе видети: Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.

¹⁰ О развоју политичког система у Бугарској између два светска рата видети: Р. Даскалов, *Българското общество*, София, 2006, I, str. 150–248.

броју жена на општинским изборима 1937. и парламентарним изборима 1938. године. Радило се о женама које су имале одређено имовинско право. Биначког права били су лишени војници и полицајци, Роми нехришћани као и они без трајног пребивалишта. Неписмени и чиновници нису могли да буду бирани.¹¹

Најзначајнији медији тога доба којима се могло утицати на широке народне масе били су штампа, радио и филм. И Југославија и Бугарска имале су рестриктивне законе о штампи, који су били на снази готово читав период тридесетих година. Важећи закон о штампи у Краљевини Југославији био је онај из 1929. године. Иако је по члану 1 Закона о штампи она формално слободна од сваког превентивног прегледа, то у пракси није био случај. Наиме, по члану 14 истог закона листови су и због најмањег прекршаја могли бити забрањени, а након три такве забране излажење листа је могло бити дефинитивно обустављено. Због овако строгих одредаба, листови су, што милом што силом, доносили примерке својих бројева пре пуштања у штампу државним органима на преглед. Радило се о превентивној цензури која је слободу штампе довела на јако низак ниво. У местима ван Београда овај посао су вршила државна тужилаштва, односно управе полиције где није било тужилаштва, и то по директивама и свакодневним упутствима Централног пресбироа.¹²

У поређењу са суседном Бугарском, Југославија је имала скоро двоструко више листова и часописа, 1.223 према 747.¹³ Сличан однос забележен је и кад су у питању дневници, 37 дневних новина наспрам 22 у Бугарској.¹⁴ Ово говори о нешто већој слободи штампе, нарочито кад је реч о правној регулативи. Наиме, бугарски закон о штампи предвиђао је поновну регистрацију свих листова који би прошли озбиљну инспекцију. Указ са законском снагом од 12. јуна 1934. године предвиђао је да се у року од 10 дана од његовог ступања на снагу сви листови и часописи у Бугарској поново региструју. За лист који то не би урадио било је предвиђено укидање (чл. 2). За оне уреднике који би покушали да издају новине без дозволе била је предвиђена казна од три године затвора и глоба од 30.000 лева (чл. 4).¹⁵ Додатан притисак на новине била је наредба од 15. априла 1938. године која

¹¹ Р. Даскалов, *н. д.*, I, стр. 176.

¹² Занимљиви су случајеви забележени у Хрватској када је државно тужилаштво избацивало читаве пасусе из одређених текстова а листови након тога објављивали исти текст у коме је на месту избачених делова стајао празан простор. Оваквим поступцима листови су указивали на репресију државе и гушење слобода. О томе говори и дописник ЦПБ из Приморске бановине АСЦГ, 38-11.

¹³ Българския периодичен печатъ, Библиография по случай общата изложба на българския и югославкия периодичен печатъ 2-17. VI 1938, без нумерисаних страна.

¹⁴ Исто. Између осталих постојало је 162 информативна, 26 војних, 27 књижевних, 22 научна, 36 дечијих, економско-финансијских 28 листова итд.

¹⁵ *Слободата на печата в България*, Софија, 1992, стр. 151.

је установљавала надзор и претцензуру над свим штампаним материјалом, са правом укидања или забране.¹⁶

Развој радија током тридесетих година у две балканске земље био је успорен и заостајао је за главним европским токовима. У то време постојале су малобројне радио-станице (Југославија 4, Бугарска 3) веома слабог емисионог капацитета. Број власника радио-апарата био је мали (у току 1936. године у Југославији око 85 000, у Бугарској око 10.000) и они су били углавном из градских средина.¹⁷ Ипак, постојала је тенденција раста. У Југославији је дошло до знатног повећања броја претплатника и проширења снаге радио-станица.¹⁸ Ситуација у Бугарској била је слична. Софија је добила станицу емисионе јачине од 100 киловата, док је број претплатника порастао на више од 90.000 током 1940. године.¹⁹ Ипак, према једној статистици из 1938. године, и Бугарска и Југославија налазиле су се при самом дну лествице европских земаља у овој области. На 1.000 становника у Бугарској је долазило само седам а у Југославији девет апарата. Иза њих биле су једино Грчка са четири и Турска са три радио-апарата на хиљаду становника.²⁰

Филмска индустрија две земље била је такође под цензуром државних органа. Мешање државе у послове производње филма у Југославији почело је 1928. године. Тада је у финансијском закону предвиђено да се „ниједан филм не може (се) приказивати док га не погледа цензура Министарства просвете”.²¹ Током тридесетих година филмском индустријом руководила је Државна филмска централа и посебна цензорска комисија од дванаест чланова и њихових заменика.²²

И у Југославији и у Бугарској постојале су централне институције које су се старале о пласирању информација, као и контроли њиховог објављивања у јавности. Реч је о Централном пресбируу, односно Дирекцији за штампу (Дирекција на печата). Сличне институције постојале су широм

¹⁶ Р. Даскалов, *н. д.*, II, стр. 485.

¹⁷ Подаци према часопису *Радио Београд* од 1. марта 1936. године, стр. 2.

¹⁸ О развоју радиофоније у Југославији видети наш рад: Милан Стојадиновић и развој радиофоније у Краљевини Југославији (1935–1939), *Токови историје*, 1–2/2006, стр. 146–156.

¹⁹ Више о развоју радиофоније у Бугарској у овом периоду видети: В. Димитров, *Историја на радиото в България*, II, Софија, 1994.

²⁰ Од осталих држава издвојићемо и Румунију са 14, Италију са 23, Мађарску са 47, Немачку са 133 и Велику Британију са 193 апарата на хиљаду становника. Р. Даскалов, *н. д.*, II, стр. 225.

²¹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. III/332.

²² АСЦГ, Фонд Министарства просвете (66), фасцикла 383, Правилник о цензури филмова од 22. фебруара 1932. године. Чланови комисије били су: три представника Министарства просвете, један претставник Министарства војске и морнарице, два представника Министарства социјалне политике и народног здравља (од којих једна представница просветно-националних женских организација), два представника Министарства унутрашњих послова, један претставник Министарства трговине и индустрије и један представник Централног пресбируа.

Европе и имале су практично исту намену.²³ У наставку текста детаљније ћемо размотрити организацију и делатност поменутих институција две балканске земље.²⁴

Централни пресбирио Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (у даљем тексту ЦПБ) формиран је законом априла 1929. године. Ова институција вукла је корен још из Кнежевине Србије, односно од установе „Преског бироа“ основаног још шездесетих година XIX века за време кнеза Михаила Обреновића.²⁵ По Закону о оснивању ЦПБ, који је имао само четири члана, ова институција је предвиђена као једна државна обавештајна служба. Према закону детаљније задатке, обавезе и структуру новооснованог тела требало је да пропише председник Министарског савета одговарајућом уредбом. Закон је још предвидео да Централни пресбирио буде у саставу Председништва Министарског савета као једно његово одељење и да његов посебан буџет буде у оквиру буџета Председништва (чл. 3). Оквирна унутрашња организација ЦПБ утврђена је Законом о уређењу Председништва Министарског савета од 1. маја 1929. године.²⁶ Детаљна структура постављена је у наредним годинама, статутима из 1931. и 1935. године.

Организација бугарске државне пропаганде започела је још у XIX веку. Један од кључних корака у том правцу било је оснивање Бугарске телеграфске агенције („Българска телеграфна агенция“, у даљем тексту БТА) 1898. године. Дирекција за штампу први пут је основана 5. децембра 1913. године а задатак јој је био да координира пропагандну делатност у Бугарској.²⁷ Значајне промене у организацији бугарске пропаганде наступиле су након политичких промена тридесетих година. То се манифестовало и тиме што је 1936. године БТА прешла у надлежност Дирекције за штампу. Структура и обавезе ове установе одређене су Правилником из исте године који је предвидео поделу на Секретеријат, Одељење за информације и документацију и БТА.

У току целокупног периода постојања и рада обе институције су тражиле најоптималнију организацију која би им омогућила испуњавање постављених задатака. То лутање најбоље илуструје и податак да је Пословник о раду ЦПБ донет тек 31. марта 1931. године. Овај пословник ослањао

²³ Неке информације о организацији таквих институција у европским државама тридесетих година XX века можемо сазнати из извештаја дописника ЦПБ из иностранства. АСЦГ, 38-141.

²⁴ Више о организацији државне пропаганде свих балканских држава у XIX веку видети: И. Илчев, *Родината ми – права или не*, Софија, 1995.

²⁵ На челу ове институције био је познати публициста Дубровчанин Матија Бан. Више о томе: М.Бјелица, *Српски ратови речима 1844–2000*, Београд, 2003, стр. 21–21.

²⁶ „Службене новине Краљевине СХС“, бр. 105-ХЛП од 7. маја 1929. г – Закон о уређењу Председништва Министарског савета од 1. маја 1929. године.

²⁷ У том периоду на челу Дирекције био је новинар И. Хербст а као сарадници радили су млади и школовани људи који су се истичали познавањем страних језика. И. Илчев, *н. д.*, стр. 148.

се на постојећи закон и њиме је детаљније дефинисана структура одељења. На челу Пресбириа био је чиновник са титулом шеф Централног пресбириа, а предвиђено је и постојање његовог заменика. Функцију заменика шефа ЦПБ-а у каснијој пракси често је обављао неко од шефова одсека. Постојала су три одсека и то: Административни, Информативни и Публицистички одсек.²⁸ Ова подела се у ЦПБ-у најдуже одржала, уз образложење да иако није потпуно функционална ипак је „унесена у позитиван закон”. Највероватније је тек током 1939. овим одсецима додат и Одсек за радиофонију.²⁹

Сличност између две организације видимо и у њиховој структури и предвиђеној делатности.

Организација одсека Централног пресбириа почетком 1937. године

Административни одсек	Информативни одсек	Публицистички одсек
Општи одељак	Одељак за послове у вези са применом закона о штампи	Одељак за публицистички рад са страном штампом
Секретаријат ЦПБ-а	Одељак за национално-политичку пропаганду	Одељак за културну пропаганду
	Одељак за политичку службу	Одељак за израду прегледа штампе
	Одељак за израду прегледа домаће штампе	
	Одељак за радио	
	Одељак за филм и туризам	
	Одељак за привредна питања	
	Одељак за фото-службу	

Извор: *Извештај о раду ЦПБ из 1936. године*

Организација Дирекције за штампу из јула 1937. године

Секретаријат Декларације за штампу	Одељење за информације и документацију	Одељење за штампу	Бугарска телеграфска агенција

Извор: *Вътрешенъ Правилникъ на Дирекцията на печата*³⁰

Структура и надлежности Административног одсека ЦПБ-а, односно Секретаријата Дирекције за штампу биле су сличне. У делокруг њихове делатности спадали су сви административни, персонални и рачунски по-

²⁸ АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

²⁹ АСЦГ, 38-1. Извештај под називом „Делокруг и рад Централног пресбириа Председништва Министарског савета“ који смо након анализе текста датовали у 1939. годину.

³⁰ Централен државен исторически архив (у даљем тексту ЦДИА), фонд 325, јединица описа 1, архивска јединица 162, Вътрешенъ правилникъ на Дирекцията на печата.

слови, економат, техничка израда билтена и експедиција поште. У надлежности Секретаријата, који је био у саставу Административног одсека ЦПБ-а, налазили су се следећи послови: пријем и расподела поште, давање општих обавештења по привредним и културним питањима, концентрација документације Централног пресбирора (фото-служба, документарна архива, радио-служба и изложбе у организацији ЦПБ-а).³¹ Секретаријат Дирекције за штампу имао је готово исте функције а у свом саставу имао је и један део који је био задужен за експедицију свих издања Дирекције, редовних и периодичних.

Публицистички одсек ЦПБ-а обављао је информативно-пропагандистичку службу према иностранству, док је Информативни одсек обављао информативно-пропагандистичку службу у земљи. Бугарски пандам поменим деловима ЦПБ-а била је Служба за информације и документацију, чије је главни задатак био да снабдева пропагандним материјалом бугарске службенике и странце у иностранству. Ова служба имала је и три посебна архива: политички, културни и биографски. С друге стране, Одељење за штампу је имало задужење да поред стране штампе прати и домаћу. Обе ове институције издавале су неколико публикација које су пре свега служиле државним огранима у конципирању политике како у земљи тако и у иностранству.³²

Колика је била важност ових институција у две балканске државе тога доба говоре широка овлашћења њихових највиших руководилаца. Шеф ЦПБ-а односно директор Дирекције за штампу имали су ранг опуномоћеног министра и за свој рад одговорали су председнику владе, односно министру иностраних послова у случају Бугарске. Пошто је у периоду од 1935. до 1940. године у Бугарској Георги Кјосеиванов³³ био истовремено и председник владе, то се у пракси сводило на исто, односно шеф централне пропагандне установе подносио је извештаје лично председнику владе и од њега примао инструкције. Даља субординација била је готово идентична. Испод директора, односно шефа постојали су начелници односно шефови пододсека који су им за свој рад и рад повереног одељења одговарали.

³¹ АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

³² Одељење за информацију и документацију издавало је *Културни преглед* и *Летопис* а Одељење за штампу: *Преглед стране штампе*, *Службени преглед стране штампе*, *Извештаји из балканских земаља* и *Седмични преглед бугарски престоничке и провинцијске штампе*. Исто као и фуснота 30.

³³ Кјосеиванов Георги Иванов (19. I 188–27. VII 1960) политичар и дипломата. Рођен је у Пештери (Бугарска) а право је завршио у Паризу. Након тога отишао је у дипломатију. Службовао је у Риму, Берлину, Истанбулу, Паризу и Букурешту. У периоду од 1925. до 1929. први пут је био министар спољних послова. Након тога био је амбасадор у Атини и Букурешту да би 1932–1933 био премештен у Београд. Време његове владе остало је забележено по економском и политичком зближавању Бугарске са Хитлеровом Немачком. У новембру 1940. постао је амбасадор у Швајцарској, у којој је остао да живи до своје смрти. Трето бугарско царство 1879–1946, *Историческа енциклопедия*, Софија, 2003, стр. 203.

Положај чиновника нам такође говори о важности ових институција. Чиновнички закон за службенике Централног пресбирора је предвиђао посебну погодност. Њима је омогућено напредовање у државној служби, без обзира на школске квалификације и стаж у служби, што је било неопходо за напредовање у случају осталих државних чиновника Краљевине Југославије. Законодавац је овим хтео да омогући регрутовање особља Централног пресбирора из новинарских редова и да тако регрутованим чиновницима омогући напредовање и положај који одговара њиховом рангу и угледу у новинарству, као и њиховој личној способности и учинку.³⁴ И у Бугарској је током тридесетих година дошло до побољшања положаја чиновника који су као ослонац царског режима заузимали знајан положај у држави.³⁵

Можда и најбитнији део Информативног одсека ЦПБ-а било је Одељење за послове у вези са применом Закона о штампи. Ово одељење је био централни орган за превентиван преглед листова, часописа, књига и других штампаних списа. Као цензорски орган било је од непроцењиве важности за контролу протока информација, њихове селекције а самим тим и најзначајније оруђе за контролисање јавног мњења. У Бугарској ову улогу вршила је Контрола штампе („Контрола на печата“) које је функционисала као посебно одељење у саставу Председништва владе. Ово одељење је поред цензуре штампе давало одобрења за излажење листова а имало је и право да их забрањује.³⁶ Иако је формално одељење било одвојено од Дирекције за штампу њихово деловање било је компатабилно и синхронизовано из самог врха власти.

Централне пропагандне институције биле су у тесној вези са државним телеграфским, односно новинским агенцијама. Ипак у самој организацији примећујемо разлике између две земље. БТА је била у том периоду једна од ретких агенција у Европи која није била приватизована већ је остала у државном власништву и, као што смо раније навели, била је у саставу Дирекције за штампу. За разлику од ње југословенска Агенција „Авала“ изашла је из надлежности Одсека за штампу Министарства спољних послова и постала је акционарско друштво јуна 1929. године. Ипак, с обзиром на то да је власник више од 90% капитала била држава, ову трансформацију можемо више сматрати формалном него суштинском.³⁷ Сарадња агенције са ЦПБ-ом била је таква да је њен тадашњи директор описао као „пуну“ и „хармоничну“.³⁸ Разлика у организацији види се у томе што су дописници Дирекције били истовремено и дописници БТА, док

³⁴ АСЦГ, 38-1, Извештај ЦПБ-а под називом „Организација штампе и пропаганде у Југославији“.

³⁵ О положају чиновника у међуратној Бугарској видети: Р. Даскалов, *н. д.*, I, стр. 68–78.

³⁶ АСЦГ, 38-141, Извештај дописника ЦПБ Бошка Радовановића од 15. јануара 1937. године

³⁷ *Најновија фаза у развоју Агенције Авала*, Београд, 1937, стр. 6.

³⁸ *Исто*, Извештај директора Агенције Авала Светислава Петровића из 1937. године..

је Агенција Авала имала сопствене дописнике у иностранству. Ипак број тих дописника се временом смањивао и примат су преузимали дописници ЦПБ-а.³⁹ Интересантно је поменути да су обе агенције издавале своје билтене три пута дневно на матичном и француском језику. Без обзира на извесне разлике у структури можемо говорити о заједничком деловању и циљевима новинских агенција и централних пропагандних институција.⁴⁰

Обе институције су се током тридесетих година прилагођавале тренутку и унапређивале своју структуру. Да се итекако водило рачуна о томе како су суседне државе организовале своју пропаганду, говоре и наређења дописницима да прате и извештавају о томе. Углавном је од њих тражено да се доставе информације о техничкој организацији институција, контроли, организацији и делатности штампе.⁴¹

Финансирање институција вршило се преко редовних и поверљивих кредита. Као илустрацију односа ових кредита навешћемо буџет ЦПБ-а за 1931. који је износио 18.180.580 динара – од тога од редовних кредита 11.580.580⁴² – а од поверљивих 6.600.000.⁴³ Овај износ остао је готово непромењен и током наредних година. Треба напоменути да значајна средства издвајана за делатност овог одељка Председништва Министарског савета никад нису задовољавала шефове Централног пресбирео. Њихове сталне жалбе на недостатак средстава забележена су у бројним извештајима.⁴⁴ Делатност Дирекције за штампу финансирана је из буџета који је био саставни део буџета Министарства иностраних послова. Аташеи за штампу који су се налазили у иностранству плаћани су из буџета амбасада и посланстава при којима су били ангажовани.

³⁹ Дописник из Беча је повучен 1937. док су наредне године повучени дописници Агенције „Авала” из Софије и Париза. *Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала” А. Д. о раду у 1937. години*, Београд, 1938, стр. 34.

⁴⁰ У напред поменутом извештају директора Агенције Авала Светислава Петровића каже се да: „у врло и изванредно ретким случајевима ако и дође до извесних неспоразума, они се без изузетка на један врло лак и пријатељски начин регулишу између самог шефа Централног Пресбирео и директора Агенције Авале“.

⁴¹ ЦДИА, 325-1-162-254, Наређење директора од 6. новембра 1936. и АСЦГ, 38-141, Наређење шефа ЦПБ Пов. Ц. П бр. 2322.

⁴² АСЦГ, 38-141. Првобитни предлог буџета који је саставио ЦПБ износио је 36.580.580 динара и у њему је постојала ставка за издавање публикација у земљи и иностранству у циљу обавештавања од чак 20 милиона динара.

⁴³ Специфичан је случај буџета за 1929/1930, односно за прву годину постојања установе, када је однос кредита био 3.400.000 динара из редовних и 9.600.000 динара из поверљивих. Ово се може протумачити непрецизним проценама евентуалних трошкова институције док она није почела да функционише. Наравно, и у каснијим периодима долазило је до повећања поверљивог кредита у складу са потребама и вандредним издацима. АСЦГ, 38-1.

⁴⁴ АСЦГ, 38-1, Извештај под називом „Делокруг и рад Централног пресбирео Председништва Министарског савета“ из 1939. године. Занимљиво је и истицање да Чехословачка, Пољска и Мађарска имају готово двоструко већи буџет, што је како се наводи „случај и у свим земљама у окружењу“.

Контрола штампе имала је годишњи буџет око милион лева.⁴⁵ По тврдњама дописника ЦПБ-а била је приметна разлика у трошењу средстава за пропаганду према иностранству и оних на унутрашњем плану. Тадашња влада премијера Кјосеиванова финансирала је два дневна листа (*Днес* и *La parole bulgare* и неколико мањих провинцијских. Субвенција *Днесу* износила је 100.000 лева месечно.⁴⁶ Главнина средстава била је намењена пропагандној делатности према иностранству. За то су коришћени специјални диспозициони фондови.⁴⁷ У току 1936. године ти трошкови су износили око шест милиона лева.⁴⁸ Из понуђених података, као и из структуре и делатности Дирекције за штампу можемо констатовати да је тежиште бугарске пропаганде у овом периоду било према иностранству, док се пропагандни рад нешто слабијег интензитета у земљи може тумачити ауторитарним режимом који се већ консолидовао средином тридесетих година.⁴⁹

Из анализе броја запослених видимо да је ЦПБ био далеко разгранатија установа. Наиме број запослених у овој институцији је варирао, али се углавном кретао око 150. Као илустрацију наводимо податке да је у току 1931. године тај број је износио 125, да би до 1940. он порастао на 167.⁵⁰ Бугарски пресбиро имао је знатно мање запослених. У току 1936. њихов број износио је 77, а исти број службеника Дирекција за штампу имала је и неколико година касније.⁵¹ Контрола штампе имала је само десет чиновника. Ово треба довести у везу и са величином две земље али и са нешто тежим задатком који је ЦПБ имао пред собом.

Важну улогу у спровођењу пропаганде обе институције имали су дописници у земљи и иностранству. Њихова кључна улога била је да представљају спону између централних институција и редакција листова на подручју свог деловања. Дужности дописника из обе државе биле су практично идентичне и постојале су само разлике у нијансама. Они су, пре свега, били дужни да прате писање штампе и редовно обавештавају центре о томе. Недељно су слали извештаје о писању штампе и политичким

⁴⁵ Као фуснота 36.

⁴⁶ Исто. Ова субвенција је у току 1937. године повећана на 120.000 лева.

⁴⁷ Према Куколечином *Лексикону* под појмом диспозициони фонд стоји следеће објашњење: „посебна средства предвиђена буџетом у глобалном износу, с овлашћењем наредбодавцу (шефу државе, министру спољних послова и сл.) да њима може слободно располагати ради остварења одређених циљева везаних за његову функцију, без јавног полагања рачуна, или чак и без икаквог полагања рачуна (тајни диспозициони фондови)”. Цитирано према: А. Р. Милетић, „Злоупотреба буџета у Краљевини СХС“, *Корупција и развој модерне српске државе*, стр. 104.

⁴⁸ Као фуснота 36.

⁴⁹ О томе више: В. Мигев, *Утврђавање на монархо-фашистката диктатура в Българија 1934–1936*, Софија, 1977.

⁵⁰ АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

⁵¹ *Българските државни институции 1879–1986, Енциклопедичен справочник*, Софија, 1987, стр. 40.

догађајима на повереној им територији. Целовит извештај о целокупној својој делатности и раду дописништва слали су крајем сваког месеца и на крају календарске године, а неретко и тромесечно и полугодишње. Поред ових редовних дужности, дописници су морали да сарађују на свим политичким, националним и културним манифестацијама свога сектора и да на тим догађајима спроводе упутства добијена из централе како би манифестација попримила жељени ток и обим. На територији Краљевине Југославије они су били нека врста надзорника за штампу. Редовно су посећивали редакције, одржавали контакте са уредницима и новинарима, давали сугестије, па често и претили. Успех њиховог рада зависио је од способности самог дописника, али и од територије која му је поверена. Честе су притужбе дописника, нарочито у хрватским крајевима, на несарадњу локалних медија.⁵²

Централни пресбиро је на територији Краљевине Југославије поред централе у Београду, имао сталне дописнике и на територији сваке од девет бановина. Ти дописници су се углавном налазили у средиштима самих бановина, али су се кретали и по унутрашњости.⁵³ У иностранству, пропагандне организације су имале дописнике у најзначајнијим европским престоницама и у главним градовима суседних држава.⁵⁴ Дописници у иностранству су називани аташеима за штампу при Краљевском (односно Царском) посланству. Ова промена у Југославији уведена је нешто касније да би се прекинула дотадашња пракса произвољне титулатуре.⁵⁵

Дужности дописника у иностранству биле су бројније и комплексније од дужности оних у земљи. Од дописника у иностранству захтевало се да се у потпуности стави на располагање посланству. Дописник је ипак задржавао извесну самосталност у раду у оквиру поверених му задатака. Остале дужности које је имао биле су: преглед листова и публикација на подручју деловања, реферисање у посланству о томе, реаговање на неповољна писања у иностранству, помоћ у изради демантија и сличних аката, успостављање веза између посланства и редакција листова, пласирање што већег броја чланака и написа који би афирмативно говорили о земљи и наравно, редовно извештавање о свему централе у Београду и Софији. Да обавезе дописника нису биле мале сведочи и обимно наређење тадашњег директора Дирекције за штампу Балабанова од 26. априла 1938. у коме се

⁵² АСЦГ, 38-11, Извештаји дописника из Приморске бановине.

⁵³ Седишта сталних дописника у земљи била су: Љубљана у Дравској бановини, Загреб у Савској, Бања Лука у Врбаској, Сплит у Приморској, Сарајево у Дринској, Цетиње у Зетској, Нови Сад у Дунавској, Ниш у Моравској и Скопље у Вардарској бановини. Постојали су још и дописници у Сушаку и Осијеку. АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

⁵⁴ Стални дописници ЦПБ-а у иностранству постојали су у Лондону, Паризу, Берлину, Женеви, Риму, Софији, Прагу, Пешти, Варшави, Берну, Бечу, Атини, Букурешту, Вашингтону, Бриселу и Франкфурту. У току 1931. године укинута су дописништва у Бриселу и Франкфурту а касније је уведено дописништво у Тирани. АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

⁵⁵ АСЦГ, 38-1, Правилник о аташеима за штампу (чл 1).

детаљно набрајају дужности дописника на чак пет страна. Занимљиво је да се на прво место међу дужностима дописника истиче учење страних језика као предуслов испуњавања постављених задатака.⁵⁶

Имајући у виду све наведене задатке за дописника је, поред способности, било најважније познавање ситуације у држави у којој се налазио а нарочито кључних људи у власти и редакцијама листова. Да би то постигао, дописнику је било неопходно одређено искуство, дугогодишњи стаж у једној земљи, уз наравно добро познавање језика. У извештајима о раду дописника да се приметити да се услед промене места дописника мењао и њихов успех у раду. Новом дописнику било је потребно одређено време да успостави везе са „важним” људима, стекне поверење и углед у новој средини. За њих је поред побројаних активности била необично важна и тзв. невидљива пропаганда. Она се састојала у њиховим наизглед свакодневним активностима, посетама редакцијама, ресторанима, кафанама, разговорима са људима, давању информација које формално немају званичан карактер. Таква делатност у зависности од умешности и талента дописника могла је дати далеко веће резултате од уобичајених активности. Њихова практично непрекидна веза са централом обављала се писмено, телефоном и шифрованим телеграмима, у зависности од хитности и важности вести.⁵⁷ Дописници су далеко лакше успевали да протуре вести о одређеним свечаностима у земљи као што су нпр. били државни празници. У Енглеској су релативно често објављивани чланци о југословенској краљевској породици због њихових родбинских и пријатељских веза са енглеском краљевском породицом.

Спољна политика две балканске државе донела је дописницима додатни проблем у њеном објашњавању страним јавности. Таква разјашњавања захтевала су понекад посебан напор. У неким случајевима, поред текста говора председника владе дописници су добијали посебна упутства, која су се разликовала од земље до земље. Као пример поменутог, навешћемо случај око Стојадиновићевог експозеа у Народној скупштини од 9. марта 1938. године. Дописник у Паризу добио је инструкције да нарочито подвуче оваације и бурне аплаузе који су били упућени Француској, док је дописнику у Берлину саопштено да је „плесак поздравио спомен Немачког Рајха”. Наравно, у другом упутству прескочен је позитиван пријем Француске.⁵⁸

Упоредо са делатношћу дописника у земљи и иностранству велика пажња посвећивана је раду са страним дописницима који су стално или

⁵⁶ ЦДИА, 325-1-162-44/48.

⁵⁷ Неки од дописника имали су проблема с тим да су њихови телеграми читани, па нису могли да у извештајима изнесу целокупну ситуацију и да буду потпуно отворени. У таквим ситуацијама они су прибегавали разним опцијама, међу којима је и долазак у земљу „на реферисање”. Проблем у достављању информација имао је и Милош Црњански за време свог боравка у Италији па је неке извештаје слао преко Посланства, М. Crnjanski, *Nova Evropa*, Beograd, 1991, стр. 139.

⁵⁸ АСЦГ, 38-1, Циркулар за дописнике од 9. марта 1938.

привремено боравили у Југославији, односно Бугарској. У додиру са страним дописницима улаган је труд да се остваре што бољи односи. Дописницима су нуђене разне погодности да би се на тај начин стекла могућност извесне контроле над њиховим радом. Процес придобијање наклоности страних дописника одвијао се на разне начине: организовањем заједничких чајанки, екскурзијама у унутрашњост земље, пријемом код шефова одсека, а кад је реч о особито важним новинарима пријем је био уприличен и код самог шефа, односно директора. Страни новинари су снабдевани материјалом који их је занимао, а у самом пропагандним институцијама постојали су стандардизовани чланци који су се бавили питањима везаним за разне аспекте живота и историје земље. Односи са страним дописницима нису увек били глатки. Било је и случајева када су њихови извештаји задржавани док год нису измењени и постали прихватљиви за власти земље домаћина. Један од таквих случајева забележен је са дописником Reuters у Београду Брауном и то на дан парламентарних избора 11. децембра 1938. године.⁵⁹

Иако су обе пропагандне институције о којима је реч ревностно вршиле своју дужност током тридесетих година постојале су иницијативе за формирање једног посебног министарства за пропаганду. О томе сведочи пројекат Венцеслава Протића директора владиних листова *Днес* и *Parole bulgare* од 22. новембра 1938. године,⁶⁰ као и неки предлози који су стизали на адресу председника југословенске владе Стојадиновића.⁶¹ Ови предлози поред личне иницијативе илуструју и извесно незадовољство радом пропагандних институција, односно тежњу за њиховим сталним усавршавањем и прилагођавањем.

Учинак пропагандних институција није био занемарљив али ни потпун. Ово се нарочито може тврдити за случај Југославије. Иако је комплетан пропагандни апарат био у служби председника владе Стојадиновића,⁶² он није успео да оствари убедљивију победу на парламентарним изборима 1938. године, што је између осталог и довело до његовог пада.⁶³ До промене владе дошло је и у Бугарској 1940, када је Георги Кјосеиванов морао да се повуче са места председника после пет година. Ипак, и у једном и у другом

⁵⁹ АСЦГ, 38-93, Извештај шефа ЦПБ Косте Луковића председнику владе о раду страних новинара за време избора.

⁶⁰ ЦДИА, 176-20-56-46/50.

⁶¹ АСЦГ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 12.

⁶² О пропаганди Милана Стојадиновића видети: П. Лажетић, „Милан Стојадиновић и предизборна кампања 1938“, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 25, Београд, 1988, стр. 117–139; Ј. Опра, „Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938. године, *Архив*, година II, бр. 2, стр. 171–185; као и наш магистарски рад *Пропаганда Милана Стојадиновића (1935–1939)*.

⁶³ О паду Милана Стојадиновића видети: Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, Нови Сад 2002, стр. 182; D. Biber, „О паду Stojadinovićeve vlade, *Istorija 20. veka, Зборник радова VIII*, Београд, 1966, стр. 5–66. и Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница 1935–1939*, Београд, 1997, стр. 389–401.

случају пресудна је била реч и воља вршиоца краљевске дужности, односно монарха.⁶⁴

Отпочињањем Другог светског рата организација пропаганде у двема државама доживљава значајне промене. Након окупације Југославије априла 1941. ЦПБ престаје са радом у земљи, што се практично може сматрати и крајем његовог функционисања. Пропагандна организација која је деловала при Краљевској влади у Лондону, с обзиром на услове и околности, ипак је била другачија. С друге стране, бугарска државна пропаганда постаје боље организована и добија још значајније место у државној хијерархији. Од 4. априла 1941. године оснива се Дирекција за националну пропаганду (Дирекција на националната пропаганда) која током 1944. добија форму Министарства за пропаганду.⁶⁵ Променом државног и друштвеног уређења две земље након Другог светског рата дефинитивно се ставља тачка на организациону структуру о којој се у овом раду говори.

Summary

The Organization of State Propaganda in the Balkans during the 1930s The Analysis of the Case of Yugoslavia and Bulgaria

Key words: *Yugoslavia, Bulgaria, Balkan, state propaganda, Central Press Bureau*

The governments of European countries paid much attention to their propaganda in 1930s. Balkan countries were no exception, since they too followed the current trends, particularly if they were coming from Germany and Italy. State propaganda in Yugoslavia and Bulgaria was well organized, centralized and serving the then ruling parties and monarchist regimes. The key institutions in charge of the propaganda were the Central Press Bureau in Yugoslavia and the Press Administration in Bulgaria. These two institutions had similar organization and they received substantial financial aid from the governments. Their main task was to control the flow of information through instructions to the media, for-censorship and censorship and through forwarding propitious information about their respective countries and their governments abroad. The influence of the Central Press Bureau and the Press Administration was significant but not absolute, which was particularly true in the case of Yugoslavia.

⁶⁴ О разлозима за смену Кјосеиванова видети: Д. Сирков, *Външната политика на България 1938–1941*, Софија, 1979, стр. 200–201.

⁶⁵ *Трето българско царство...*, стр. 130.